

Andorka Rudolf

HOMO SOCIO-OECONOMICUS

Az egyes társadalomtudományok a korszak társadalmi igényeitől és intellektuális fejlődésétől függően más-más történeti korszakokban váltak önálló tudományokká. A korszak problémái és törekvései rányomták bélyegüket ezekre a tudományokra.

A merkantilista és fiziokrata előfutárok után a klasszikus iskola megjelenésével, elsősorban *Adam Smith* munkásságával vált teljesen önálló és fejlett tudománnyá a közgazdaságtan. A történeti korszaknak, a 18. század második felének — amikor az iparosodás megindult — alapvető kérdése az volt, hogy a piac működését és ezáltal a gazdasági fejlődést korlátozó állami gazdasági beavatkozást visszaszorítsák. Ehhez adott tudományos alátámasztást a klasszikus közgazdaságtan azzal, hogy bizonyította: ha a szabad piac törvényszerűségei érvényesülnek, akkor a gazdaság végül a mindenki számára legelőnyösebb helyzetet hozza létre.

A szociológia a 19. század végén, *Max Weber* és *Émile Durkheim* műveivel vált önálló és világos profilú tudománnyá. Ekkor — több mint száz évvel a közgazdaságtan nagykorúvá válása után — már nem a szabad piaci gazdálkodás megteremtése látszott a központi problémának, hanem azoknak a társadalmi bajoknak a kezelése, amelyek a piacgazdaságból, a gyors iparosodásból és városiasodásból látszottak származni. Durkheim egész munkássága tulajdonképpen arra a kérdésre keres választ: hogyan lehet a francia harmadik köztársaságban, amelynek feltétlen híve volt, a társadalmi rendet fenntartani, amikor egyrészt a gyors gazdasági növekedésből származó társadalmi problémák miatti elégedetlenség a társadalom egy részében nagyon nyilvánvaló, másrészt a hagyományos — nagyrészt a vallás által megerősített — társadalmi normák és értékek szabályozó ereje meggyengült, anomias állapot uralkodik.

A klasszikus közgazdaságtan a szabad piac érvényre juttatását alátámasztó érvelését a homo oeconomicus emberképére alapozta. A homo oeconomicus minden egyes döntése előtt racionálisan mérlegeli a várható költségeket és hasznokat, és arra törekszik, hogy adott költséggel maximális hasznot, vagy adott hasznot minimális költséggel érjen el. Hétköznapi nyelven kifejezve és nagyon leegyszerűsítve: a homo oeconomicus teljesen individualista,

*Az 1991. március 27-én elhangzott akadémiai székfoglaló előadás rövidített szövege.

úgy is mondhatnánk, szélsőségesen önző ember, döntésénél embertársaira nincs tekintettel, semmilyen emberi közösséghez, még a családjához sem kötődik. A klasszikus közgazdaságtan szerint a homo oeconomicusok döntései mégis a társadalom egészének maximális javát szolgálják a piaci mechanizmus „láthatatlan kezének” köszönhetően.

A társadalmi rend fenntartását szem előtt tartva a homo sociologicus emberképe abból a hipotézisből indul ki, hogy a társadalom tagjainak többsége döntésénél mindenekelőtt a társadalom által elfogadott normáknak akar megfelelni. Ezeket a normákat a társadalom által elfogadott értékek támasztják alá. Hétköznapi nyelven kifejezve: a homo sociologicus nem mérlegel racionálisan, nem önző, hanem a társadalmi közösséghez igyekszik alkalmazkodni, annak erkölcsi normáit igyekszik követni. A csupa homo sociologicusból álló társadalomban mindenki tudja a helyét és tennivalóját, mindenki a neki jutott társadalmi szerepeknek megfelelően jár el, így nem alakulnak ki társadalmi konfliktusok.

Mind a homo oeconomicus, mind a homo sociologicus nyilvánvalóan módszertani segédeszköz — úgy is mondhatnánk, hogy Max Weber értelmezése szerint „ideáltípus” —, és a rájuk alapozott közgazdaságtani és szociológiai társadalomkép hipotetikus. A valóságos ember és társadalom a kettőnek a keveréke. (Sőt, joggal mondhatnánk, hogy az ember nem csak racionális mérlegelés alapján dönt, nem csak normákat akar követni, hanem különféle — sokszor nem is tudatos — lélektani erők alapján cselekszik, tehát „homo psychologicus” is.) Mégis, az eltérő ember- és társadalomkép a közgazdaságtan és a szociológia eltérő irányú fejlődéséhez, nem egyszer ellentétéhez vezetett.

A közgazdaságtan és a szociológia viszonyának rövid elméletitörténete

Mind a közgazdaságtan, mind a szociológia legnagyobb tudósai tisztában voltak vele, hogy a közgazdaságtani és a szociológiai megközelítést nem szabad egymástól elszakítani, ezért műveikben megkísérelték ezeket integrálni.

Adam Smith-t többnyire mint „*A nemzetek jóléte*” szerzőjét, a szabadversenyos piacgazdaság előnyeinek hirdetőjét, általában mint közgazdászt, a klasszikus közgazdaságtan megteremtőjét ismerik. Sokan megfélemlenek arról, hogy egyben morálfilozófus is volt, „*Az erkölcsi érzelmek elmélete*”-nek szerzője.

Utóbbi — „*A nemzetek jóléténél*” 17 évvel korábban írott — művében azt fejtette ki, hogy a gazdaság és társadalom jó működéséhez szükséges, hogy bizonyos erkölcsi elvek érvényesüljenek (Krüsselberg, 1990). Különösképpen az igazságosság érvényesítésének fontosságát emeli ki. „Társulás nem állhat fenn, csak ha az igazságosság törvényeit tiszteletben tartják... semmiféle társadalmi érintkezés sem mehet végbe emberek között, kik általában nem tartóztatják meg attól magukat, hogy egymásban kárt ne tegyenek... Az igazságtalanság természetes módon hajlik a társadalom szétrombolására” (Smith, 1977, 497—498.o.). Emellett — bár kisebb hangsúllyal — rámutat arra, hogy „az emberi társadalom minden tagja szükségét látja egymás támogatásának... Amikor szeretet, hála, barátság és tisztelet kölcsönösen biztosítják a szükséges támogatást, a társadalom virágzik és boldogságban él... De... még ha a társadalom különböző tagjai között nem is lenne kölcsönös szeretet és vonzalom, a társadalom, noha kevésbé lesz boldog és kellemes, nem fog szükségképpen felbomlani” (uo.494.o.). Adam Smith tehát világosan látta, hogy a homo oeconomicus akkor képes sikeresen gazdálkodni, ha az erkölcsi normákat tiszteletben tartó ho-

mo sociologicusok biztosítják számára a társadalmi háttérrel, az intézményes kereteket (Krüsselberg, 1984).

Max Weber egész munkásságát áthatja az a törekvés, hogy a közgazdaságtani és szociológiai szemléletnek valamilyen szintézisét próbálja kialakítani. Körvonalazott egy cselekvés-elméletet. Ebben a társadalmi cselekvés négy típusát különböztette meg: 1. A *célracionális* cselekvés típus lényegében megfelel a homo oeconomicus hipotézisének: a külső adottságokat mint feltételeket és eszközöket úgy használja fel, hogy saját racionálisan kiválasztott céljait a legsikeresebben érje el. 2. Az *értékracionális* cselekvést nem a sikeresség, hanem az vezérli, hogy az ember valamilyen esztétikai, etikai, vallási értékekben hisz és ezeknek megfelelően igyekszik eljárni. 3. A *tradicionális* cselekvést a szokások határozzák meg. Az utóbbi kettő megfelel a homo sociologicus hipotézisének. 4. Az *indulati* cselekvéstípust mondhatjuk a „homo psychologicus” jellemzőjének (Weber, 1987. 53. o.). Weber szerint tehát az emberek a társadalomban némelykor homo oeconomicusként, máskor homo sociologicusként (sőt ismét máskor homo psychologikusként) viselkednek. A modern társadalmak fokozódó racionalizálódásáról és bürokratizálódásáról szóló elmélete mindenestre azt sugallja, hogy egyre inkább tért hódít a homo oeconomicus hipotézisének megfelelő viselkedés.

Az értékracionális viselkedés igen nagy fontosságát mutatják be Weber vallásszociológiai munkái, közöttük a protestáns etika és a kapitalizmus összefüggéséről írott könyve (Weber, 1982). Ennek fő mondanivalóját úgy értelmezhetjük, hogy a kapitalizmus nem (vagy nem csak) gazdasági erők hatására alakult ki, hanem a protestantizmus alapjául szolgáló értékek és erkölcsi normák elterjedése következtében. Megfordítva azt is mondhatjuk, hogy ahol hiányzanak az ehhez hasonló értékek és normák, ott a kedvező gazdasági adottságok meglete esetén sem indul meg a kapitalista fejlődés, sőt a gazdasági fejlődés egyáltalán.

A két világháború közötti időszaknak két Közép-Európából tengerentúlra emigrált nagy társadalomtudósa azon félelem által indítva vizsgálta a piaci gazdaság és a társadalmi rend összefüggését, hogy a közöttük lévő ellentmondások, az eltérő fejlődési tendenciáik totalitáriánus (nemzeti szocialista vagy kommunista) rendszerek létrejöttéhez vezethetnek.

Polányi Károly magyarul nem olvasható alapvető művében, a „*The Great Transformation*”-ban (1944) egyértelműen kimondja, hogy a totalitáriánus — elsősorban nemzeti-szocialista — hatalomátvételtől félti a szabad és demokratikus társadalmakat, annak következtében, hogy „a piac és a szervezett társadalmi élet elemi követelményei közötti konfliktus... olyan tipikus terheket és feszültségeket okozott, amelyek elpusztították ezt a társadalmat” (249.o.). Ez áll a háttérben azon elméletének, hogy a gazdaság mindig be van ágyazva a társadalomba, más szóval a gazdaságon kívüli társadalmi intézmények határozzák meg a gazdaság tényleges működésének kereteit.

Schumpeter, az osztrák határhaszon iskolának talán legkiemelkedőbb képviselője, élete vége felé Amerikában olyan jövőképet fogalmazott meg a fejlett országok számára, amelyben a társadalmi erők keresztezik a gazdasági erők működése folytán kialakuló optimális fejlődést. „*Capitalism, socialism, democracy*” című művében (1942) először nagyon elismerően méltatja *Marx Károly* tudományos teljesítményét; ezt követően kifejti, hogy mindazok a jóslatok, amelyek szerint a kapitalizmusnak gazdasági erők következtében el kell buknia, tévesek; majd bemutatja, hogy a kapitalizmus éppen a sikeressége követke-

tében aláássa a működéséhez szükséges társadalmi alapokat, a tőkés és a vállalkozó osztály újításra való hajlandóságát. Kiemeli az értelmiség szerepét a tőkés és vállalkozók elleni közhangulat kialakításában és így a kapitalista rendszer megdöntésében. Bebizonyítja, hogy a szocialista rendszer gazdaságilag működőképes. Végül bemutatja, hogy a szocialista rendszer aligha lehet demokratikus. Bár saját értékítéletét mindvégig a háttérben tartja, az olvasó számára nem kétséges, hogy ezt a szerinte szükségszerű átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba sajnálatosnak tartja.

Walter Eucken nem emigrált, hanem Németországban maradt és a náciellenes német ellenállókkal együttműködve próbálta megfogalmazni a totalitáriánus rendszer bukása utáni gazdasági és társadalmi rendszer elepelveit. Négy rendet különböztetett meg: 1. gazdasági, 2. politikai, 3. kulturális és 4. társadalmi rendet. Ezek egyenrangúak, egymást kell hogy támogassák. Tehát a marxizmussal ellentétben nincs primátusa a gazdasági rendnek, és a nemzetiszocializmussal ellentétben, nincs primátusa a politikai rendnek. Eucken szerint a nemzetiszocializmus legsúlyosabb következménye a kulturális (érték és erkölcs) és a társadalmi rend lerombolása, ezért bukása után ezeknek újrakiépítése lesz a legnehezebb és legfontosabb feladat (Eucken, 1938, 1968; Krüßelberg, 1989).

Eucken köréhez tartozott *Wilhelm Röpke*, aki egy, a náciizmust közvetve bíráló beszéde után barátai tanácsára jobbnak látta a svájci emigrációt választani. A szabad vállalkozás és a piaci rendszer meggyőződéses híve volt, „*Humánus gazdaság*” című könyvében azonban azt fejtette ki, hogy „a piac, a verseny szférája, ahol a kínálat és a kereslet mozgatja az árakat és ezáltal a termelést, csak egy tágabb általános rend keretében szemlélhető és védhető meg, amely magába foglalja az etikát, a jogot, a természetes életkörülményeket és boldogságot, az államot, a politikát, a hatalmat. A kínálat és kereslet törvényei nem kormányozhatják a társadalmat... Az egyének számára, akik a piacon versenyeznek és ott saját hasznukat keresik, nagyon is szükségesek a közösség szociális és morális kötelei, amelyek nélkül a verseny súlyosan degenerálódik. A piac nem minden. Szilárdan bele kell hogy legyen ágyazva a társadalom mindent átfogó rendjébe, amelyben a gazdasági szabadság tökéletlenségeit és kíméletlenségét korrigálja a törvény, és amelyben az embertől nem tagadják meg a természetének megfelelő létkörülményeket. Az ember csak akkor tudja természetét teljesen megvalósítani, ha szabadon tagjává válik egy közösségnek és szolidárisnak érzi magát vele” (Röpke, 1960, 90—91.o.).

Ugyancsak Eucken köréhez tartozott *Alfred Müller-Armack* (1966), aki nemcsak teoretikusként, hanem *Ludwig Erhard* mellett államtitkárként a gyakorlatban is részt vett a nyugatnémetországi gazdasági reformban és a szociális piacgazdaság létrehozásában.

Annak ellenére, hogy — mint a fenti példák szemléltetik — a közgazdaságtan és a szociológia számos nagy képviselője felismerte a két tudomány együttműködésének fontosságát, egészen a közelmúltig nem sikerült egy integráló elméletet megfogalmazni. *Talcott Parsons* nagy kísérletét egy mikroszintű cselekvésemélet (1937) és a makroszintű társadalmi rendszerelmélet (1951) megfogalmazására erősen vitatták, és szerintem nem tekintetjük többnek egy erősen elvont fogalmi keretnél.

A közgazdaságtan neoklasszikus „főárama” és a szociológia egymástól függetlenül fejlődött és sokszor nagyon ellentétesen értelmezte és értékelt ugyanazokat a társadalmi és gazdasági folyamatokat. Ez nem csak világméretben, hanem hazánkban is érvényes, sőt, nálunk talán fokozottan így van, és különösen hátrányos következményei lehetnek. *Man-*

chin és *Szelényi* 1986-ban írott munkájukban úgy látták, hogy a „társadalmi reformerek” és a „liberális gazdasági reformerek” egymástól elszigetelten, sőt, néha látszólag egymással ellentétben vizsgálják a reformok kívánatos irányait. Fő következtetésük az volt, hogy *létezik közös platform a társadalmi és a liberális gazdasági reform számára*, a társadalmi és a gazdasági reform integrációja lehetséges, sőt az egész reformmozgalom számára szükséges. Most, öt év elmúltával teljesen megváltozott politikai helyzetben vagyunk, de ezt a következtetésüket változatlanul érvényesnek tartom.

A közgazdaságtan és a szociológia ember- és társadalomképének problémái saját kutatásaimban

Az a kérdés, hogy az ember *homo oeconomicus*ként vagy *homo sociologicus*ként viselkedik-e, saját kutatásaim során egészen konkrét jelenségekkel kapcsolatban újra és újra felmerült.

— Az utolsó évtizedek alacsony gyermekszámának kutatása során (Andorka, 1967, 1987) felvetődött, hogy ennek oka vajon az-e, hogy a gyermekevelés közvetlen és közvetett költségei egyre nagyobbakká válnak, és ezért a többgyermekes családok lényeges anyagi hátrányba kerülnek a gyermektelenekkel és egy gyermekesekkel szemben, vagy az, hogy a társadalom felfogása a kívánatos vagy ideális gyermekszámról megváltozott.

— A híres ormánsági és sárközi „egyke-rendszer” történeti demográfiai vizsgálata közben adódott a kérdés, hogy azoknak a korábbi szerzőknek van-e igazuk, akik ezt a földhianyval, a nagybirtokrendszer fojtó hatásával magyarázták, vagy azoknak, akik az erkölcsök megromlásában látták az okot (Andorka, 1981).

— A gyermekvállalás motívumai a népesedéspolitikai javaslatok kidolgozásánál (Andorka, 1988) is igen fontosak: a családi pótlék emelésétől és hasonló anyagi juttatásoktól, társadalmi jövedelmektől csak akkor várhatunk a gyermekszámot növelő hatást, ha a szülők gyermekvállalási döntéseinél szerepet játszanak az anyagi megfontolások (is).

— Az alkoholizmus nagyfokú magyarországi terjedésének megállítására alkalmazható politikák egyik alapvető kérdése, hogy befolyásolja-e a szeszitalok ára azok fogyasztását és ezen keresztül az alkoholizmus terjedését (Andorka, 1986).

— Amikor időmérleg felvételek (Andorka, 1979; Andorka, Falussy, Harcsa, 1982) alapján felismertük, hogy a falusi népesség igen sok időt fordít háztáji mezőgazdasági termelésre, felmerült a kérdés, hogy ennek mi a fő oka: a belőle nyerhető többletjövedelem vagy egyszerűen az, hogy magyar paraszti kultúra a reggeltől estig való megfeszített munkát tekintti a legfőbb normának.

— A mobilitás vizsgálatok (Andorka, 1982) eredményeinek értelmezésénél alapvető kérdés, hogy a társadalom tagjait csak (vagy elsősorban) az elérhető jövedelem befolyásolja-e a foglalkozásválasztásnál, vagy szerepet játszik ebben a foglalkozásoknak a jövedelemtől független presztízse, „megbecsültsége”, „tekintélye” is.

— A társadalmi szerkezet és rétegződés vizsgálatokban (Andorka, 1989, Andorka, Harcsa, Gyenei, 1984) az a kérdés fogalmazódik meg, hogy a szerkezet és rétegződés alapvető dimenziójának a jövedelmet és anyagi életkörülményeket kell-e tekintenünk, vagy mellette vannak más — tőle független — hasonló fontosságú dimenziók is, mint a hatalom, a műveltség, az életmód.

Ezen egészen konkrét mikroszintű kérdéseken kívül engem — mint valószínűleg majdnem minden társadalomtudóst — állandóan foglalkoztatott az a kérdés, hogyan működik, illetve működhet jól egy társadalom, azon belül egy gazdaság. Egyre inkább fel kellett ismernünk, hogy a gazdaság és társadalom központi tervezésén és az egypártrendszerű politikán alapuló rendszer rosszul funkcionál. Magyarország és Finnország hosszú társadalmi indikátor idősorainak összehasonlítása (Andorka, 1990) alapján nagyon meggyőző számszerű bizonyítékát találtam annak, hogy e két ország közül, amelyek a századfordulón nagyjából hasonló periferikus helyzetben voltak Európában, Finnországnak mennyivel jobban sikerült felzárkóznia az európai „maghoz”, és minél inkább távolodtam a gazdasági fejlettség „keményebb” indikátoraitól az életminőség „lágyabb” mutatói felé, annál súlyosabbnak látszott Magyarország helyzete. Indokolt kérdés azonban, hogy e különbségek oka csupán a „piaci” és „parancs” (command) gazdaság ellentétpárjában keresendő-e, vagy a tágabb értelemben vett társadalmi rend és kultúra különbsége is erősen hozzájárult hazánk hátrányos helyzetéhez (például öngyilkosság, az alkoholizmus vagy a mentális betegségek).

Ezért keltette fel különösképpen az érdeklődésemet minden olyan új irányzat, amely egyrészt az emberi cselekvés magyarázatában a homo socio-oeconomicus hipotézisét próbálja bevezetni, másrészt a társadalom működésének vizsgálatában figyelembe veszi, hogy abban szerepet játszik a piaci mechanizmus, de mellette — annak háttérében — mindig ott áll egy norma- és értékrendszer, amelyet a társadalom többsége elfogad, és amely ezért kiszámíthatóvá teszi a társadalom tagjainak a viselkedését.

Ilyen, a közgazdaságtani és szociológiai szemléletet szintetizáló kísérletekre közgazdászok és szociológusok egyaránt egyre gyakrabban vállalkoztak az utolsó 10-15 évben. Közülük néhány különösen érdekes munkának a bemutatását a mikroszintű (cselekvésselméleti) és makroszintű (rendszerelméleti) integrációs kísérletek szerint csoportosítva kíséreltem meg az alábbiakban.

A közgazdaságtan és szociológia szintetizálásának kísérletei mikroszinten

Mikroszinten a társadalomtudományok alapkérdését úgy fogalmazhatjuk meg: *hogyan viselkedik az ember a társadalomban, azon belül a gazdaságban?* Racionális megfontolások alapján egyénileg dönt, mint a homo oeconomicus, vagy minden mérlegelés nélkül alkalmazkodik a közösség által előírt szabályokhoz, mint a homo sociologicus?

A közgazdaságtanban a neoklasszikus irányzat eluralkodásának ellenhatásaként megerősödött a neoklasszikus elmélet alapját képező homo oeconomicus hipotézissel szembeni kritika. Mint Kornai János (1983) tömören megfogalmazta: „a modern pszichológia sokszorosan igazolta már: a valóságos ember nem szigorúan, vaskövetkezetességgel racionális, nem homo oeconomicus, hanem tele van belső konfliktusokkal, önellentmondásokkal. Mindezek miatt gyakran inkonzisztens a viselkedése; preferenciái változókonnyak és nem-egyszer rögtönzöttek” (Kornai, 1983, 148—149.o.).

H. Simon (1982) a termelésben részt vevő ember, illetve a nagyvállalati vezetők viselkedéséről mutatta ki, hogy abban csak „korlátozott racionalitás” érvényesül, nem vizsgálják meg minden lehetséges cselekvési alternatívát, nem törekszenek feltétlenül az optimalizálásra, hanem megelégszenek egy olyan döntési alternatívával, amely kielégítőnek látszik.

H. Leibenstein (1976) „A gazdasági emberen túl” című könyvében fejtette ki x-hatékonyság elméletét. Eszerint a termelésben többnyire vannak lényeges hatékonyság tartalékok, amelyeknek feltárása a munkahelyi légkörtől, a kollektíva szellemétől, a munkaszervezettől stb. függ. Ezért adott termelőeszköz kapacitással és munkaerővel nagyon eltérő teljesítményt lehet elérni.

Earl (1983) a fogyasztói viselkedésnek a klasszikus homo oeconomicus hipotézistől eltérő elméletét adta elő. Eszerint a fogyasztó lexiografikus modell szerint dönt. Különbféle tulajdonságokat követel meg a vásárolandó jószágtól (például a személygépkocsit illetően bizonyos sebességet, megbízhatóságot, kényelmet, külsőt stb.). Ezeket a tulajdonságokat fontossági sorrendbe rakja. Az ár esetleg csak a sorrend vége felé szerepel. Úgy dönt a vásárlásról, hogy először olyan javakat keres, amelyek megfelelnek a legfontosabb tulajdonságot illető követelménynek, azután a következő legfontosabb követelménynek és így tovább. Tehát nem mérlegel olyan értelemben, hogy a legfontosabb tulajdonságot illetően kevesebbel megelégszik, ha a második tulajdonságot illetően sokkal jobb jószágot kaphat. Az egyes emberek számára a különféle tulajdonságok nyilvánvalóan nem egyformán fontosak, és egy-egy ember fontossági sorrendje is megváltozhat, például a reklám hatására.

Sen (1982) a homo oeconomicus hipotézis általánosabb bírálataát fogalmazta meg. Az emberi cselekvésnek háromféle indítékát különböztette meg: 1. az *önzést*, amikor az egyén hasznfüggvényében csak saját haszna szerepel, mint ahogyan azt a homo oeconomicusról feltételezzük; 2. a *szimpátiát* (amelyet mások altruizmusnak neveznek), amikor az egyén hasznfüggvényében a másik ember jóléte is szerepel; 3. az *elkötelezettséget*, amikor az egyént kizárólag bizonyos elvek megvalósítása vezeti a döntésnél, tehát sem saját, sem mások haszna nem szerepel hasznfüggvényében.

Hasonló Harsányi (1955) korábbi gondolata az egyén „etikai preferenciáinak” és „szubjektív preferenciáinak” megkülönböztetéséről. Az előbbi azt fejezi ki, amit az egyén személytelen társadalmi megfontolások alapján preferál, az utóbbi pedig azt, amit saját érdekei alapján preferál. Sen és előtte Harsányi tehát egyaránt azt feltételezték, hogy az önérdéken kívül erkölcsi elvek és a szeretet is befolyásolhatják az ember cselekvését.

Míg az idézett közgazdászok a homo oeconomicus felől közeledtek a szociológia emberképe felé, a szociológiában az utolsó években kialakult „racionális választás” elmélet (Wippler, 1985, Coleman, 1989, Hadas, 1991) egy, az adott társadalmi keretfeltételek között racionálisan mérlegelő és döntő emberkép alapján próbálja a társadalmi jelenségeket értelmezni. Ennek a megközelítésnek egyik legújabb megfogalmazása (Lindenbergh, 1990) vezeti be a „*homo socio-oeconomicus*” fogalmát, amelyet ennek a tanulmánynak címéül választottam. Eszerint a homo oeconomicus és sociologicus hipotézisek elkülönítésével a közgazdaságtan és a szociológia közt törekeny kompromisszum alakult ki. A közgazdaságtan az *ember gazdasági viselkedésére* összpontosította a figyelmét, és a homo oeconomicus hipotézis alapján jól formalizált deduktív modelleket tudott alkotni, amelyek azonban sokszor elég távol álltak a valóságtól. A szociológia viszont az ember *nem-gazdasági* viselkedését vizsgálta, és a homo sociologicus hipotézis alkalmazásával a valóságot jól tükröző adatfelvételeket végzett, de ezek eredményeit nem tudta következetes elmélettel magyarázni.

A homo socio-oeconomicus hipotézis úgy próbálja a két tudomány emberképét egyesíteni, hogy feltételezi egyrészt az ember racionális cselekvését, másrészt az egyéni jólét

olyan „társadalmi termelési függvényének” létét, amelyben a fizikai jólét mellett a társadalmi elismertség is helyet kap. A társadalmi elismertség attól függ, hogy az egyén mennyire felel meg társadalmi környezetének elvárásainak, mennyire követi azokat a normákat és tiszteli azokat az értékeket, amelyeket a társadalomban elfogadnak. Más szóval, a társadalom tagjai egyrészt maximalizálni kívánják a fogyasztásuk segítségével elért anyagi jólétet, másrészt maximalizálni kívánják azt a lelki jólétet, amelyet a társadalmi környezetüktől kapott elismerés, megbecsülés, szeretet okoz nekik. Így a társadalom normái és értékei beépülnek a racionális ember döntési függvényébe.

A nemzetközi szakirodalom — és saját korábbi kutatási tapasztalataim — alapján úgy fogalmaznám meg a homo socio-oeconomicus cselekvéseméletét, hogy egyrésztől racionálisan mérlegel a különféle választható alternatívák között, de a választható alternatívák tartományát behatárolják annak a társadalomnak — vagy kisebb társadalmi közösségnek — a normái és értékei, amelyben él. A homo socio-oeconomicus tehát racionálisan mérlegel és a haszon maximalizálására törekszik azon a tartományon belül, amelyet a társadalmi normák kijelölnek, de általában nem lép túl a normák által meghatározott tartományon.

A normák követésének és a mögöttük álló értékek elfogadásának egyik magyarázata az, hogy a szocializáció — vagy a pszichológia nyelvén: a személyiségfejlődés — során az egyén nem csak megtanulja, hanem mintegy magáévá teszi, „interiorizálja”, beleépíti személyiségébe a társadalmi környezet kultúráját, amelynek alkotóelemei a normák és értékek. A normákat követő viselkedés másik oka, hogy a társadalom erősebb-gyengébb szankciókkal bünteti a normaszegő viselkedést.

A deviáns viselkedés akkor válik gyakorivá, ha nagyobb számú ember szocializációját zavarták meg különféle körülmények, és/vagy ha a társadalom normáinak és értékeinek rendszere meggyengül, sőt összeomlik. Ez azonban mindenképpen kivételes társadalmi állapot és a társadalom működésében súlyos zavarokat okoz.

A homo socio-oeconomicus hipotézis alapján a fentiekben leírt konkrét kutatási kérdéseimre a következő válaszokat lehet megfogalmazni:

- A mai magyar társadalomban nagyon világos norma él a családok kívánatos gyermekszámáról: 1977-ben például a megkérdezettek 55 százaléka a kétgyermekes és 42 százaléka a háromgyermekes családot tartotta ideálisnak (Klinger et al. 1982). A megkérdezettek tényleges családtervei ettől kissé lefelé tértek el: a megkérdezett nők 15–25 százaléka a maga számára egy gyermeket kíván, tervez. A gyermektelenség és a négy vagy annál több gyermek legalábbis különlegesnek számít, ezért nem valószínű, hogy ilyen gyermekszámok vállalásában anyagi megfontolások szerepet játszanak. Az egy-kettő-három gyermek közötti választásban azonban feltehetően szerepet játszanak a gyermekvállalással járó anyagi terhek, így azt befolyásolhatja a gyermekes családoknak adott társadalmi jövedelem nagysága.

- A 19. századi Ormánságban és Sárközben egy vagy két (a felnőttkort megérő) gyermek volt a norma, a három és többgyermekeseket lenézték (Hidvégi, 1938). A normák által meghatározott tartományon belül azonban valamivel nagyobb volt a nagyobb jobbágybirtokkal rendelkezők gyermekszáma, mint a kisebb birtokúaké (Andorka, Balázs-Kovács, 1986).

- A szeszesitalok fogyasztása elég erősen reagál az áremelésekre (Andorka, 1986). Ezért Magyarországon is igazolódik a nemzetközi szakirodalomnak az az állítása (Bruun

et al. 1975), hogy magasabb szeszitalárak esetén némileg csökken a rendszeres ivók és a mértéktelen ivók fogyasztása (bár a már dependens alkoholistáké nemigen), így összességében zsugorodik az alkoholisták „utánpótlása”, kevesebb rendszeres ivó válik mértéktelen ivóvá és kevesebb mértéktelen ivó válik dependens alkoholistává. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az igen nagy magyar alkoholfogyasztást a magyar kultúrának az ivást, sőt lerészegedést nem csak elnéző, hanem pártoló normái támasztják alá, amelyek legjobb esetben hosszú távon változnak meg.

- A háztáji mezőgazdasági termelés az 1960-as évek vége óta több ízben is rugalmasan reagált a gazdasági feltételek változására. A nagy munkaráfordításokra való hajlandóság azonban azon a sajátos — az orosz parasztokra vonatkozóan *Chajanov* (1925) által leírt — paraszti kultúrán alapul, amely a saját munkaidőt az egyéni gazdaságban nem tekinti költségnek, így minimális többletjövedelem érdekében is hajlandó a munkaráfordítást növelni.

- A magyar presztízsvizsgálatok (Harcsa, Kulcsár, 1986; Kulcsár, Kisdi, 1990) szerint a foglalkozások értékelése, „általános presztízse” meglehetősen szoros korrelációban áll az abban elérhető jövedelemmel. A presztízis és a jövedelem szerinti rangsor azoknál a foglalkozásoknál tér el lényegesen, amelyeknél a magasabb jövedelem igen nehéz és egészségtelen munkakörülményekkel jár együtt (pl. vágár), vagy amelyeknél a viszonylag alacsony jövedelem kényelmesebb munkakörülményekhez kapcsolódik (pl. könyvtáros). A presztízis és a jövedelem közötti szoros összefüggést látszik az is bizonyítani, hogy 1983 és 1988 között néhány foglalkozási csoport presztízse milyen gyorsan reagált a kereseti lehetőségek változására: például az önálló kisiparos és kiskereskedő foglalkozások presztízse emelkedett, a nehézipariaké csökkent.

- Az, hogy az 1981—1982. évi rétegződésvizsgálatban a műveltség és a hatalom a jövedelemtől és anyagi életkörülményektől független rétegződési dimenzióként jelent meg (Kolosi, 1984), szerintem azzal magyarázható, hogy — bár egyrészt a műveltség, másrészt a hatalom volt a kedvező társadalmi helyzet elérésének két fő tényezője — a magasabb műveltségnek és a hatalomnak magasabb jövedelemre és jobb anyagi életkörülményekre való konvertálása bizonyos időt igényelt.

A közgazdaságtan és a szociológia szintetizálásának kísérletei makroszinten

Makroszinten a társadalomtudományok alapkérdése: *hogyan működik a társadalom, azon belül a gazdaság?* Minek köszönhető, hogy a társadalom tagjai együttműködni képesek a társadalmi tevékenységek különböző területein, közöttük a gazdaságban? Milyen szerepet játszanak ebben az önrédeken alapuló verseny törvényszerűségei, a híres „láthatatlan kéz”, és mekkora szerepük van a társadalom tagjai által elfogadott normáknak és értékeknek, más szóval a kultúrának? A kérdést úgy is megfogalmazhatjuk: mit jelent a társadalom makroszintű működése szempontjából az, hogy a társadalom tagjai mikroszinten homo socio-oeconomicusként viselkednek?

Előre kell bocsátanom, hogy a közgazdaságtani és a szociológiai megközelítés makroszintű szintetizálása, egy közgazdaságtani-szociológiai társadalomelmélet kidolgozása sokkal kevésbé előrehaladott állapotban van, mint a homo socio-oeconomicus hipotézis. Továbbá túlnyomórészt közgazdászok gondolataira lehet itt hivatkozni, a szociológiai te-

rületén csupán olyan, többnyire közgazdaságtani indíttatású társadalomtudósokra utalhatók, akik érdeklődésüket a társadalom egészének működésére terjesztették ki, és ilyen minőségben szerepelnek a szociológiai világirodalomban és konferenciákon.

Kornai János majdnem egész tudományos munkássága akörül a kérdés körül forog, hogy a neoklasszikus elmélet — vagy az általános egyensúlyelmélet — által leírt szabadversenyos piacgazdasági mechanizmus mellett, milyen más mechanizmusok szerint képes a gazdaság működni, és hogy ezek a mechanizmusok egymással összehasonlítva milyen eredményekhez vezetnek. „*A gazdasági vezetés túlzott központosítása*” az 1950-es évek első felének majdnem teljesen centralizált tervgazdaságát vagy — a nyugati társadalomtudományi irodalomban használt kifejezés szerint — a „parancsgazdaság” mechanizmusát mutatja be. A „*Szabályozás árjelzések nélkül*” (Kornai, Martos, 1981) szintén többfajta olyan mechanizmust ír le, ahol árszabályozó szabadpiac nem működik. Végül a „*Hiány*” (1980) a központi tervezési és piaci mechanizmus különféle keverékeit alkalmazó, ténylegesen megvalósult szocialista gazdaságok modelljét elemzi. Bár első könyvétől kezdve nem kétséges, és az „*Indulások röpirat*” (1989) alapján is teljesen egyértelmű, hogy a piacgazdaságot tartja a 20. században Magyarország számára a legjobb mechanizmusnak, nem hiszem, hogy félreérteném tényleírásait és javaslatait, ha azt a következtetést vonom le belőlük: a tényleges gazdaságokban keverednek különféle mechanizmusok, és a következő átmeneti időszakban a magyar gazdaságban is más-más mechanizmus szerint fog működni, illetve kell hogy működjen a magánszektor és az állami szektor. *K. Boulding* például (1978) három „szervező tényezőt”, mechanizmust különböztet meg, amely a gazdaság és társadalom működését szabályozhatja: 1. a piacot, 2. a fenyegetést, vagyis a hatalmat, 3. az integrációt, vagyis az altruizmust vagy szeretetet. Ezek a legtöbb társadalmi intézményben kombinálódnak.

A legújabb közgazdaságtudományi irodalomban három olyan elemet találhatunk, amely kiindulópontja lehet arról való gondolkodásunknak, milyen területeken, milyen jellegű nem-piaci mechanizmusok szükségesek ahhoz, hogy a gazdasági életben a piac eredményesen működhessen.

Az első ilyen elem a *külső költségek és hasznok* — externáliák — régóta ismert fogalma. Közismert, hogy bizonyos gazdasági tevékenységeknek vannak olyan költségei, amelyeket a tiszta piaci mechanizmus működése esetén nem terhelnek a tevékenységek folytatóira (például a környezetszennyezés), másoknak vannak olyan hasznai, amelyeket nem a tevékenységet folytató egység élvez (például az elhagyott alpesi faluban létesített sílift megnöveli a parasztgazdaságokban szállást vevő turisták számát). Ha nem sikerül valamilyen mechanizmuson keresztül a költségeket a tevékenységet folytató egységre terhelni, és ha nem sikerül a hasznokat visszajuttatni a tevékenységet végzőnek, akkor az előbbi esetben az optimálisnál nagyobb, az utóbbi esetben annál kisebb lesz a kérdéses gazdasági tevékenység volumene. A költségeknek és a hasznoknak ezt az átcsoportosítását különféle mechanizmusokon keresztül lehet elérni, ezekben a mechanizmusokban azonban szükségképpen szerepet játszik egy nem-piaci elem is (a központi hatalom, vagy az érdekelték valamilyen alulról megszerveződő csoportja).

Az externáliák fogalma nem korlátozódik arra a néhány klasszikus példára, amelyet a közgazdaságtani kézikönyvek említeni szoktak. Nagyon sok olyan tevékenység van — és számuk a fejlett társadalmakban egyre nő —, amely a társadalom többi tagja számára hasz-

nokat vagy károkat okoz anélkül, hogy ezeket az utóbbiakat könnyen vissza lehetne hárítani a tevékenységet végzőkre. A tanár, az orvos és ápolónő, a szociális gondozó, a tudományos kutató lelkiismeretes munkája igen sok ember számára hoz nagyon reális, de nehezen mérhető és ezért jövedelem formájában nehezen visszajuttatható külső hasznokat. Megfordítva, ha ugyanezek lekiismeretlenül dolgoznak, ebből igen sokaknak származnak súlyos külső kárai, de ezek a károk nehezen válnak nyilvánvalókká és még kevésbé mérhetőek, úgyhogy a lelkiismeretlen munkavégző csak nagy nehézségekkel tehető felelőssé az okozott károkért.

Az externáliák továbbfejlesztésén alapul a második ilyen elem, a *közjavak* fogalma. Közjónak tekintik azokat a javakat, amelyeknek fogyasztásából, használatából, élvezetéből senkit sem lehet kizárni, tehát azokat sem, akik a közjószág előállításában nem vesznek részt, az előállítási költségekhez nem járulnak hozzá. A közjószág tehát olyan jószág, amelynek külső hasznaiból mindenki részesül. Teljesen tiszta szabadpiaci mechanizmus érvényesülése esetén alig valószínű, hogy valaki közjavak költséges előállítására vállalkozna. Ezért valamilyen nem-piaci mechanizmuson keresztül kell előállításukról gondoskodni. Az erre használható mechanizmusokkal foglalkozik a közösségi választások (public choice) elmélete.

McLean (1987) öt ilyen mechanizmust említ: 1. a központi parancsot, amely végső soron a nyers erőszakon alapul; 2. a piaci mechanizmus valamilyen jogszabályon alapuló módosítását (például a máskülönben közjózágnak minősülő találmány szabadalmaztatása); 3. az anarchiát, amelyet a viselkedési szabályok spontán kialakulásával azonosít (például vilamosállomásnál várakozók spontán módon sorbanállnak); 4. az altruizmust (mindenki vagy legalábbis sokan a szolidaritás érzésétől vezérelve hozzájárulnak a közjószág előállításához, például élelmiszeradomány az éhezőknek); 5. a demokratikus kormányzat, amelyen keresztül valamilyen közmegegyezést alakítanak ki a közjavak előállítására, elosztására és használatára. Figyelmen kívül hagyva a nyilván nem kívánatos erőszakot és a nehezen felhasználható piaci mechanizmust, valójában két eset lehetséges: 1. a kormányzat szabályozza — lehetőleg demokratikus megegyezés alapján — a közjavak használatát, vagy 2. a társadalom tagjai a célszerűség belátása és/vagy erkölcsi normák alapján spontán követnek valamilyen szabályokat.

A legtipikusabb közjószág a tiszta levegő, mivel senkit sem lehet belégzésétől eltiltani. A dohányzóktól a kétütemű motorokon keresztül a légszennyező vegyiművekig sokan vesznek részt — többnyire büntetlenül — a tiszta levegő szennyezésében, amely végül is mindenkit sújt. Elképzelhető, hogy a társadalom tagjai spontán módon követnek bizonyos szabályokat, például nem dohányoznak középületekben, hogy a levegő tisztaságát óvják. Kormányzati eszközökkel is lehet a légszennyezést — például a dohányzást bizonyos helyeken — tiltani vagy pénzbüntetésekkel sújtani (például a légszennyező üzemekre bírságot kiróni).

A közjavak fogalmát is kiterjeszthetjük igen sokfajta jószágra és szolgáltatásra, tágabb értelemben a társadalmi jólét igen sok elemére. Nagyon kézenfekvő példa a közlekedés biztonsága. Ez azon múlik, hogy mindenki betartja-e a közlekedési szabályokat. Kiszámú szabálysértő is súlyosan veszélyeztetheti mindenki biztonságát, miközben saját biztonsága alig csökken nagyobb mértékben, mint a szabályokhoz igazodó társaié.

Sok vonatkozásban közjószág jellegű a közegészségügy. A társadalom tagjainak együttes erőfeszítései, bizonyos viselkedési szabályok megtartása szükségesek a közegészségügy romlásának elkerüléséhez (ez például nagyon nyilvánvaló az AIDS járvány esetében). Né-

hány ember felelőtlensége az egész társadalom egészségét veszélyezteti, miközben az általuk vállalt kockázat nem nő meg nagy mértékben az átlaghoz képest.

Közjóságnak tekinthetjük a társadalom tagjai közötti jó kapcsolatokat, a kulturált viselkedés szabályainak megtartását is. Ez a társadalom minden tagjától bizonyos erőfeszítést, önfegyelmet követel, de mindenki számára sokkal jobb olyan társadalomban élni, ahol ezek a szabályok érvényesülnek. Egy-egy felelőtlen személy azonban lényeges hasznokhoz juthat, ha nem tartja meg ezeket a szabályokat, ám ha ezt sokan teszik, akkor a társadalom minden tagjának „életminősége” lényegesen romlik.

Végül a harmadik ilyen elemet a szituációs logikai játékok elmélete nyújtja (Csontos, 1985; Olson, 1982). Ez — játékelméleti alapokon — azt mutatja be, hogy bizonyos helyzetekben mindenki számára hátrányos következményekkel jár az, ha a helyzet szereplői együttműködés helyett önérdéküknek megfelelően járnak el. Az együttműködést azonban megnehezíti, hogy minden egyes „játékos” abban reménykedhet: ha a többiek együttműködnek, vagyis — ennek az elméletnek nyelvén — „balekok”, akkor ő maga mindenkinél jobban jár, ha nem tartja magát az együttműködési szabályokhoz, vagyis — ezen a nyelven kifejezve — „potyautasként” viselkedik. Ha azonban mindenki a „potyautas” stratégiáját választja, akkor mindenki rosszul jár. Ez az elmélet tehát a „láthatatlan kéz” elmélettel ellentétes következtetésekre jut. Tipikus példája az ilyen helyzeteknek az úgynevezett „fogoly dilemmája” és a „közlelők tragédiája” szituáció. Ha a játékosok össze tudnak beszélni és tartják magukat az így kialakított viselkedési szabályokhoz, akkor alacsony büntetéssel „ússzák meg”, illetve fennmarad a közlelő minősége, de ha ezt nem teszik, akkor mindannyian súlyos büntetést kapnak, illetve tönkremegy a leelő és egyikük sem tud marhát legetetni. Azt lehet mondani, hogy externáliák előfordulása és közjavak esetében általában ilyen szituációk jönnek létre.

Azt, hogy a szituációs logikai játékok elméletét milyen széles területre lehet alkalmazni, itt egyetlen példával szeretném érzékeltetni: *a családok gyermekszámával* (Demény, 1986a, 1986b). A szegény fejlődő országokban, ahol nincs öregkori társadalombiztosítás, a családok egyénileg abban érdekeltek, hogy minél több gyermekük legyen, mert a gyermekek felnevelési költsége csekély, viszont a szülők öregkorukra csak gyermekeik anyagi támogatására és gondoskodására számíthatnak. Ha azonban minden család a lehető legnagyobb számú gyermeket hozza világra, akkor az egész társadalom elnyomorodik, mert a földhiány és a tőkehiány miatt a termelés nem tud lépést tartani a népszaporodással. A demográfia tudományában az ilyen helyzet legtipikusabb példájaként Bangladeshre szoktak utalni.

A fejlett társadalmakban az idős emberek elfogadható szintű jólétét a nyugdíjrendszeren és egyéb társadalombiztosításon keresztül biztosítják. A „kivívó-felosztó” nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszerekben az aktív keresők befizetései teremtik meg azokat az alapokat, amelyekből az idős emberek nyugdíját, egészségügyi ellátását és a róluk való másfajta gondoskodást kifizetik. Mivel a gyermekek nevelése igen nagy kiadásokkal jár, és mivel a szülők öregkori anyagi biztonságát nem a gyermekeik, hanem a társadalombiztosítás teremti meg, a családok (illetve nem-házasságú személyek) abban érdekeltek, hogy kevés gyermekük legyen (szélső esetben, amely szerencsére ritkán fordul elő, hogy egyetlen gyermekük sem legyen). Ennek következtében a gyermekek nemzedékében lecsökken az aktív keresők száma, ezért csökkennek a társadalombiztosítási befizetések, így végül is vagy csak

alacsonyabb szinten lehet az idős emberek jólétét biztosítani (csökkenteni kell a nyugdíjakat), vagy növelni kell az aktív keresők vállára nehezülő terheket (növelni kell a társadalombiztosítási járulék arányát), vagy lényegesen emelni kell a nyugdíjkorhatárt, vagy nagy tömegű fiatal felnőtt bevándorlót kell befogadni. Német gazdaságdemográfusok szerint ilyen alternatívák között kell Németországnak a következő évtizedben választania.

A „közlegelők tragédiája” típusú, mindenki számára legrosszabb szituáció elkerülése érdekében vagy a kormányzaton keresztül kell anyagi eszközökkel a családokat a társadalom egésze számára optimális gyermekszám irányába ösztönözni, vagy a kormányzat beavatkozása nélkül kell olyan értékeknek és normáknak kialakulniuk, amelyek az optimális gyermekszámot biztosítják.

A szituációs logikai játékok elméletét felhasználták számos más probléma elemzésére (Gál, 1988), többek között az állami tulajdonból történő lopás és sikkasztás megakadályozási lehetőségeinek, illetve nehézségének vizsgálatára (Gál, 1990). Ezekből az elemzésekből kitűnik, hogy igen sok olyan helyzet fordul elő, amelyben — ha mindenki önértékét követi — az eredmény mindenki számára hátrányos lehet. Ilyen helyzetekben némelykor lehetséges a központi szabályozás, de mindig nehéz. Sokkal hatékonyabb a viselkedési szabályokban való spontán megegyezésen alapuló megoldás.

Végül is akár az externáliák létéből, akár a közjavak problémáiból, akár a szituációs logikai játékokból indulunk ki, arra a következtetésre jutunk, mint *Leif Johansen* (1976) a közjavakkal foglalkozó könyvében: „A közgazdaságtani elmélet... hajlamos azt sugallni, hogy az emberek csak addig a mértékig becsületesek, amíg erre gazdasági ösztönzőik vannak. Ez a homo oeconomicus feltételezés, amely távolról sem nyilvánvalóan igaz, és amelyet kontrollálni kell a megfigyelt valósággal. Ténylegesen egy egyszerű gondolatmenet azt sugallja, hogy ez a feltevés aligha lehet igaz a legszélsőségesebb formájában. Egyetlen társadalom sem lenne működőképes bizonyos normák és viselkedési szabályok nélkül. Ilyen normák és szabályok szükségesek a működőképességhez éppen azokon a területeken, ahol a szó szoros értelmében vett gazdasági ösztönzők hiányoznak és nem hozhatók létre”.

Az európai társadalomfejlődés értelméről írott művében *Bibó István* (1990) azt emelte ki, hogy „az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert embertől gyötrő félelmek feloldása és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat” (120.o.), tehát az ebben a tanulmányban használt közgazdaságtani és szociológiai fogalmak nyelvén: a társadalom működésének erkölcsi normák és értékek általi szabályozása irányában halad.

Ezen a ponton azonban szükségképpen felmerül a piaci mechanizmus és a kulturális (norma és érték) szabályozási mechanizmus kölcsönhatásainak kérdése. Erről nagyon keveset tudnak a társadalomtudományok mondani. Két különleges, sok tekintetben szabálytalan társadalomtudós egy-egy munkájára tudok csak utalni. A sajnálatosan korán elhunyt *Fred Hirsch*, aki az *Economist* pénzügyi rovatának volt sokáig újságírója, végül egy ideig szerkesztője, továbbá hat évig a Nemzetközi Pénzügyi Alap főtanácsadója, tehát igazi „pénzügyi szakértő”, a gazdasági növekedés korlátairól írott könyvében mondja, hogy „az önérték elve nem-teljes (incomplete) társadalomszervezési eszköz. Csak valamilyen támogató társadalmi elvvel együtt képes hatékonyan működni... A gazdasági liberalizmusnak ezt az alapvető sajátosságát Adam Smith és John Stuart Mill a maguk különböző módján kézenfekvőnek vették, de a liberalizmus modern protagonistái elfelejtették... Mély ironia...”

rejlik abban, hogy a piaci rendszer sikerei a kezdeti szakaszban a piac előtti társadalmi erkölcs (ethos) vállain nyugodtak” (12.o.). A piaci rendszer azonban éppen sikeressége következtében aláássa ezt a hagyományos társadalmi erkölcsöt, amely a társadalmi kötelességeket hangsúlyozta, és elterjeszti azt a meggyőződést, hogy az önérdék kell hogy legyen az emberek viselkedésének legfőbb vagy egyetlen mozgatóereje. Ezáltal azt az erkölcsöt rombolja le, amely nélkül nem működésképes. Ebben látta Fred Hirsch a gazdasági növekedés egyik lényeges társadalmi korlátját.

Albert Hirschman, akit leginkább a gazdasági fejlődés stratégiájáról és az elégedetlen állampolgárok, alkalmazottak, vevők számára az állammal, a munkahellyel, a termékekkel szemben választható „kilépés és tiltakozás” (exit and voice) alternatív stratégiapárról írott korábbi munkái alapján ismernek, egyik újabb művében (1982) a magánéletbe való visszavonulás és közéleti elkötelezettség közötti sajátos hullámmozgást vizsgálja. A magánélet primátusa nem azonos az önérdék követésével, de közel áll hozzá. A közéleti elkötelezettség sem azonos az erkölcsi értékek és normák követésével, de — mint Sen fent idézett gondolatai is jelzik — közel áll hozzá, mert a társadalmi viszonyok javítása irányába ható tevékenységet jelenti.

Azt, hogy a társadalom tagjainak többsége az egyik történeti időszakban inkább a magánéletbe vonul vissza, majd a következőben intenzív közéleti tevékenységet folytat és így tovább, Hirschman szerint az okozza, hogy mind a magánélet, mind a közélet előbb-utóbb kiábrándulást okoz. Az egyéni anyagi jólét emelkedése azért okoz előbb-utóbb kiábrándulást, mert minél többen részesülnek belőle, annál kevesebb örömet okoz, egyrészt a zsúfoltság (például a nyaralóhelyen vagy a felsőoktatásban), másrészt a javak birtoklása szimbolikus értékének vagy — Veblen értelmében vett — hivalkodási értékének csökkenése miatt. Ilyenkor alakul ki a „fogyasztói társadalom elutasításának” hangulata.

Mivel az európai kultúrákban a közéleti tevékenység értékesnek minősül (szemben például az indiai kultúrával, ahol a szemlélődő élet nagyobb érték), az anyagi jóléttől való elfordulás a közéleti elkötelezettség növekedéséhez vezet. A politikai akciókban való részvétel azonban előbb-utóbb szintén kiábrándulást okoz, mert a szükségszerű politikai kompromisszumok következtében létrejövő eredmény mindig távol esik az eredeti eszményektől. Ezért ismét a magánjólét irányába lendül ki az inga.

Hirschman könyvét nyilvánvalóan a második világháború utáni évek „gazdagodjunk meg” közhangulatát az 1960-as évek végén felváltó lázas társadalomjavító politikai aktivitás, majd az 1980-as évek újabb egyéni karrier és jólét centrikus közfelfogása ihlette. Kiterjeszthetjük azonban gondolatait olyan értelemben, hogy az önérdék elsődlegességét hirdető társadalmi korszakok után jönnek a közérdeknek és a magasabb erkölcsi elveknek elsődlegességét hirdető korszakok, majd ismét az önérdéket előtérbe helyező korszakok.

Következtetések

Az előadottakból azt a nagyon egyszerű következtetést lehet levonni, hogy a közgazdaságtannak és a szociológiának nem egymástól többé-kevésbé elszigetelten kellene a gazdaságot és társadalmat vizsgálnia, hanem *együtt kellene működnie*. A valóság jobb megismeréséhez a közgazdaságtani és a szociológiai emberkép és társadalomkép szintetizálására

lenne szükség. Ez az együttműködés különösen fontos lenne ma, a gyors magyarországi változások vizsgálatában és a gazdaság- és társadalompolitikai javaslatok kidolgozásában.

Úgy gondolom, azt a következtetést is le lehet vonni, hogy míg az elmúlt időszakban, amikor a politika hosszú ideig a központi tervezésnek a piaci mechanizmussal szembeni felsőbbrendűségét hirdette, a társadalomtudománynak azt az álláspontot kellett képviselnie, hogy a jelenlegi gazdasági fejlettségi szintünkön a piaci mechanizmus segíti elő a gazdaság legnagyobb hatékonyságát, addig most, amikor sokan a piaci mechanizmust minden gazdasági és társadalmi probléma megoldása optimális eszközeként tekintik, érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a piac megfelelő működését a társadalmi és kulturális (érték és norma) rendszer támasztja alá. Különösképpen fontos erre odafigyelni, mert az elmúlt négy, öt, sőt nyolc évtized valójában a társadalmi és kulturális rendben okozta a legnagyobb károkat, ezért ezeknek felépítése fogja a legtöbb időt igénybe venni és a legtöbb nehézséget okozni. Egyet lehet ezért érteni *Ralf Dahrendorf* (1990) legújabb könyvével, hogy tudniillik a politikai rendszerváltozás hat hónap alatt megvalósítható, a gazdaság talpraállításához elég lesz hat év, de az új piacorientált és demokratikus rend társadalmi alapjainak lerakásához és megszilárdításához, a demokratikus viselkedési normák és értékek megtanulásához, „interiorizálásához” hatvan év szükséges

IDÉZETT IRODALOM:

- ANDORKA RUDOLF: A magyar népesség termékenységének alakulását befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 1967, vol.10.no.1, 87-102. - A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest, 1979. - A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII-XIX.század). *Ethnographia*, 1981, vol.42. 94-110 - A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982, - Befolyásolják-e az áremelések a szeszestalfogyasztást? Az alkoholtartalmú italok ár- és jövedelemrugalmassága. *Alkohológia*, 1986, vol.17. no.3. 1-7. - Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, 1987. — A magyarországi népesedési tendenciák gazdasági és társadalmi következményei és a népesedéspolitikai lehetőségei. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok, 1988, no.10. - Gazdasági változások — a magyar társadalom szerkezetének és rétegződésének változásai. Tájékoztató, a Művelődési Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztálya Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának kiadványa, 1989, no.2. 9-29. - The use of time series in international comparison. In Oyen, E., szerk., *Comparative methodology. Theory and practice in international social research*. London, 1990. 203-233. - BALÁZS-KOVACS SANDORral közösen: The social demography of Hungarian villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (With special attention to Sárpilis, 1792-1804). *Journal of Family History*. 1986. vol. 11. no. 2. 169-192. — Időmérleg. Részletes adatok, I-II. kötet. Budapest, 1982. Társzerző: FALUSSY BÉLA, HARCSA ISTVÁN. — First results of a survey of social stratification. Társzerző: HARCSA ISTVÁN, GYENEI MÁRTA. In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás szerk.: *Stratification and inequality*. Budapest, 1984, 15-50.
- BIBÓ ISTVÁN: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István, *Válogatott tanulmányok*. 3. kötet. Budapest, 1990. 7-123.
- BOULDING, K.E.: *Ecodynamics. A new theory of societal evolution*. Beverly Hills, 1978.
- BRUUN, K., EDWARDS, G., LUMIO, M., MAKELA, K., PAN, L., POPHAM, R. E., ROOM, R., SCHMIDT, W., SKOG, O.-J., SULKUNEN, P., ÖSTERBERG, P.: *Alcohol control policies in public health perspective*. Forssa, 1975.
- CHAJANOV, A.V.: *Organizacija kresztjanszkovo hozjajsztva*. Moszkva, 1925.
- COLEMAN, J.S.: *Rationality and society*. Editor's introduction. *Rationality and Society*, 1989, vol.1 no.1. 5-9. — *Individual interests and collective action*. Cambridge, 1986. — *Foundations of social theory*. Cambridge, Mass, 1990.
- COMTE, A.: *Système de politique positive*. Paris, 1851-54.
- CSONTOS LÁSZLÓ: *Szituációs-logikai modellek a társadalomtudományban*. Budapest, 1985. Kézirat.
- DAHRENDORF, R.: *Reflections on the revolution in Europe*. London, 1990.
- DEMÉNY, P.: *Population and the invisible hand*. *Demography*, 1986/a, vol.23. no.4. 473-487. - *Re-linking fertility behavior and economic security in old age: toward a pronatalist institutional reform*. *Population Council Population Notes*, 1986/b. no. 57.

- EARL, P. E.: The economic imagination. Toward a behavioural analysis of choice. Armonk, 1983.
- EUCKEN, W.: Nationalökonomie wozu? Leipzig, 1938. - Grundsätze der Wirtschaftspolitik. 4. kiadás. Tübingen, 1968.
- GÁL RÓBERT IVÁN (szerk.): Racionális választások - irracionális következmények. Budapest, 1988. - Társadalmi normák keletkezése és eróziója. Budapest, 1990. Kandidátusi értekezés.
- HADAS MIKLÓS: Egyéni cselekvők és egymásba hatoló társadalmi mezők. Budapest, 1991. Kandidátusi értekezés.
- HARCSA ISTVÁN, KULCSÁR RÓZSA: Társadalmi mobilitás és presztízs. Budapest, 1986.
- HARSÁNYI, J. C: Cardinal welfare, individualistic ethics, and interpersonal comparisons of utility. Journal of Political Economy, 1955. Vol. 63. 309-321.
- HIDVÉGI JÁNOS: Hulló magyarság. Budapest, 1938.
- HIRSCH, F.: Social limits to growth. London, 1977.
- HIRSCHMAN, A.O.: Shifting involvements. Private interest and public action. Oxford, 1982.
- JOHANSEN, L.: The theory of public goods: misplaced emphasis. Oslo, 1976.
- KLINGER ANDRÁS, JÓZAN PÉTER, BÁRÁNY LAJOS, MÉSZÁROS ÁRPÁD: Világ termékenység vizsgálata: Magyarország adatai. Budapest, 1982.
- KOLOS TAMÁS: Státus és réteg. Budapest, 1984.
- KORNAI JÁNOS: Anti-equilibrium. Budapest, 1971. - A hiány. Budapest, 1980. - Ellentmondások és dilemmák. Budapest, 1983. - Régi és új ellentmondások és dilemmák. Budapest, 1989a. - Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. Budapest, 1989b. - A gazdasági vezetés túlzott központosítása. 2. kiadás. Budapest, 1990. - Kornai János, Martos Béla (szerk.): Szabályozás árjelzések nélkül. Budapest, 1981.
- KRÜSSELBERG, H.-G.: Wohlfahrt und Institutionen: Betrachtungen zur Systemkonzeption im Werk von Adam Smith. In Kaufmann, F.-X., Krüsselberg, H.-G., szerk.: Markt, Staat und Solidarität bei Adam Smith. Frankfurt, 1984. 185-216. - Zur Interdependenz von Wirtschaftsordnung und Gesellschaftsordnung: Euckens Plädoyer für ein umfassendes Denken in Ordnungen. Ordo, 1989. Band 40. 223-241. - Adam Smith und die Deutschen: Gedanken zu den ethischen Grundlagen von Wirtschaftssystemen. In Zur Transformation von Wirtschaftssystemen: von der sozialistischen Planwirtschaft zur sozialen Marktwirtschaft, Arbeitsberichte zum Systemvergleich. no. 15. Marburg, 1990. 25-40.
- KULCSÁR RÓZSA, KISDI JÁNOS: Foglalkozások presztízse. Budapest, 1990.
- LEIBENSTEIN, H.: Beyond the economic man. A new foundation of microeconomics. London, 1976.
- LINDENBERG, S.: Homo socio-oeconomicus: the emergence of a general model of man in the social sciences. Journal of Institutional and Theoretical Economics. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1990. vol. 146. no. 4. 727-748.
- MANCHIN RÓBERT, SZELÉNYI IVÁN: Szociálpolitika az államszocializmusban. Medvetánc, 1986. no. 2-3. 69-112.
- McLEAN, I.: Public choice. Oxford, 1987.
- MÜLLER-ARMACK, A.: Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Studien und Konzepte zur sozialen Marktwirtschaft und zur Europäischen Integration. Freiburg, 1966.
- OLSON, M.J.: A kollektív cselekvés logikája. Szociológiai Füzetek, 1982. no. 28.
- PARSONS, T.: Social action. New York, 1937. - The social system. New York, 1951.
- POLÁNYI, K.: The great transformation. The political and economic origins of our time. Boston, 1944.
- RÖPKE, W.: A humane economy. The social framework of the free market. South Bend, 1960.
- SCHUMPETER, J.: Capitalism, socialism, democracy. London, 1961.
- SEN, A.: Choice, welfare and measurement. Oxford, 1982.
- SIMON, H.A.: Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1982.
- SMITH, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete. Márkus György szerk., Brit moralisták a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1977. 423-563.
- WEBER, M.: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, 1982. - Gazdaság és társadalom. 1. Szociológiai kategórián. Budapest, 1987.
- WIPPLER, R.: Explanatory sociology: the development of a theoretically oriented research programme. The Netherlands Journal of Sociology, 1985. vol. 21. 63-74.